

צוהר ליצירתו של רוברט ואלזר

קפקא, מוסיל, זבאלד וקוטזי היללו את כתיבתו של רוברט ואלזר, אבל עדיין יופיה אינו ידוע לרבים. קובץ מסיפוריו המתפרסם בעברית פותח צוהר נוסף ליצירתו של הסופר השווייצרי, שאישפז את עצמו במוסד לחולי נפש וחדל לכתוב "אני מאמין שמוטב שאתיישב באיזו פינה ואשתוק" ("איש שלא הבחין בשום דבר", מתוך הסיפור "קטע הפרוזה האחרון")

בשנת 1933, ארבע שנים אחרי שהתאשפז מרצון במוסד לחולי נפש בעיר ברן, הועבר רוברט ואלזר למוסד פסיכיאטרי אחר בהריזאו שבצפון-מזרח שווייץ. צוות המקום הכין בשביל הסופר בעל המוניטין חדר קטן כדי שיוכל להתפנות לכתובה, אבל לוואלזר לא היה חפץ בכך. "איני נמצא כאן כדי לכתוב, אני נמצא כאן כדי להיות משוגע", הסביר.

בשיחה עם ידידו, מבקר הספרות הגרמני קרל זליג, הוסיף ואלזר: "זו שטות ואכזריות לצפות ממני שאמשיך לכתוב גם כשאני במוסד. החירות היא הקרקע היחידה שעליה סופר יכול ליצור. כל עוד התנאי הזה לא מתקיים, אני מסרב להמשיך לכתוב. לא די בכך שמעמידים לרשותי חדר, נייר ועט".

כך הקיץ הקץ על הקריירה הספרותית של ואלזר, שנחשב עוד בימי חייו לסופר דגול וזכה לשבחים מפי גדולי הסופרים והאינטלקטואלים של תקופתו, וביניהם פרנץ קפקא, רוברט מוסיל, הרמן הסה, ולטר בנימין וקורט טוכולסקי. ב-23 השנים שלאחר מכן - עד מותו ב-1956, והוא בן 78 - נשאר הסופר השווייצרי באותו מוסד ולא הפר את שתיקתו הספרותית.

באופן מפתיע במקצת, ואלזר כמו-חזה את היאלמותו בחיבור "קטע הפרוזה האחרון", שחיבר שנים קודם לכן, ב-1919, ובו הוא מספר על תסכולו המתמשך לנוכח הדחיות הרבות שהיו מנת חלקו. שוב ושוב הוא שלח סיפורים וקטעי פרוזה פרי עטו לעיתונים וכתבי עת, ושוב ושוב נאלץ להתמודד עם תגובות מתחמקות, ביקורתיות ולעגניות, כמו עם קשיי הפרנסה מהכתיבה. "מה שכתבתי ושילחתי מעלי בשמחה הושלך למסתור ושם הצטמק אט-אט. שורות, משפטים, עמודים, גוועו בעליבות באוויר המגירות, התייבשו וקמלו", הוא כתב על הדרך שהובילה להשתתקותו.

"קטע הפרוזה האחרון" נכלל בקובץ מסיפוריו של ואלזר, "איש שלא הבחין בשום דבר", המתפרסם עתה בעברית (הוצאת ספרית פועלים). סיפורי הקובץ, שלוקטו על ידי נגה אלבלך ותורגמו על ידי רן הכהן, פותחים צוהר נוסף ליצירתו של ואלזר, שזוכה בעשורים האחרונים להתעניינות מחודשת ולהכרה נרחבת כאחד מגדולי הסופרים בשפה הגרמנית במאה ה-20. הקובץ גם שופך אור על בחירתו של הסופר לחדול מכתובת רומנים ולהתרכז בכתיבת סיפורים או קטעי פרוזה מצומצמים בהיקפם, אבל רחבים ומגוונים מבחינת תוכנם וסגנונם.

עד כה פורסמו בעברית שני רומנים נפלאים של ואלזר - "עוזר לכל עת" ו"יאקוב פון גונטן", שתורגמו על ידי אילנה המרמן בסוף שנות ה-80 (הוצאת עם עובד), וכמה סיפורים שנדפסו בכתבי עת. סיפורים כאלה, רובם קטעים קצרים ונעדרי עלילה סדורה או נרטיב ברור, היו עיקר מפעלו היצירתי של ואלזר.

"בזמנו עברתי מכתובת ספרים לחיבור קטעי פרזזה, מפני שהקשרים אפיים רחבי היקף החלו לעצבן אותי, אפשר לומר. ידי הפכה לסוג של סרבנית שירות", הוא כתב בסיפור "המאמצים שלי", שתורגם אף הוא בקובץ החדש. בדומה ל"קטע הפרזזה האחרון", גם קטע זה, שנכתב בסוף שנות ה-20, יכול להתפרש כתיאור אוטוביוגרפי של ואלזר, שמעיד בו על הסתפקותו בנפח הצנוע של הסיפורים ועל מאמציו להשלים עם הפיכתו מסופר בעל מוניטין טובים לכותב מינורי - "סופר של עיתונים", כדבריו.

רוברט ואלזר, 1939. "אני חושד מראש בסופרים שמצטיינים בעלילה" (תצלום: קרל זליג / כל הזכויות שמורות לקרן רוברט ואלזר-קרל זליג)

אלבלך מדגישה כי ההתמקדות בחיבורים קצרים נבעה מבחירה ספרותית מודעת של ואלזר. "הוא החל את דרכו בכתובת סיפורים קצרים והמשיך בכך לאורך כל שנות כתיבתו, אבל בצעירותו ניסה את כוחו גם בכתובת רומנים, ככל הנראה מפני שזו הסוגה הספרותית המועדפת על רוב המו"לים והקוראים", היא אומרת. "ואולם, גם הרומנים של ואלזר הם מינוריים ואינטימיים, לא יצירות אפיות ומז'וריות. בקטעים הקצרים כתיבתו החשופה באה לידי ביטוי מחודד יותר".

לדבריה, "קטעים אלה מראים מצד אחד את השבריריות שלו ושל כתיבתו, ומצד שני, את הפיכחון הרב שלה. בולטות בהם נטייתו לשזור תהיות הגותיות ותובנות קיומיות בתיאור של פרטים יום-יומיים טריוויאליים לכאורה, ויכולתו להפוך סבל צרוף לסקיצות הומוריסטיות, כפי שהגדיר זאת הסופר ו"ג זבאלד. עולה מהם תחושה של נוודות נפשית נוגעת ללב, של חיפוש דרך תמידי בחיים המודרניים, כאשר כל רצונו הוא בעצם להתרחק ולמצוא פינה שקטה, שבה אף אחד לא יפריע לו".

בפתח הספר בחרה אלבלך לצטט דברים שאמר ואלזר: "ככל שהסופר נזקק לפחות עלילה ולפחות מרחב כך כישרונו ניכר יותר. אני חושד מראש בסופרים שמצטיינים בעלילה, ושהדמויות שלהם זקוקות לעולם כולו. הדברים היום-יומיים יפים ועשירים מספיק כדי להפיק מהם ניצוצות פואטיים".

להיות קטן ולהישאר קטן

"הוא לא היה באמת חסר מולדת, ובשום מקום עלי אדמות לא חש עצמו בבית באופן פשוט וטבעי" (שם, מתוך הסיפור "ברנטאנו")

בן-בלי-בית היה ואלזר, שנולד ב-15 באפריל 1878 בעיר ביל בשווייץ, שביעי מבין שמונה ילדים במשפחה דלת אמצעים. האב היה כורך ספרים והאם, שסבלה מדיכאונות תכופים, מתה כאשר ואלזר היה נער. כשהיה בן 17 עזב את עיר הולדתו ועבר לבאזל ואחר כך לשטוטגרט, מתוך רצון להיות שחקן. בבגרותו התיישב בציריך, אז החל לפרסם שירים וקטעי פרזזה, ובהמשך עבר לברלין, חזר לביל ומשם המשיך לברן, שם התאשפז לבסוף.

הוא לא הצליח להתפרנס מהכתיבה והתנסה במשך השנים בעבודות רבות - בין היתר, הוא היה פקיד בבנק ובחברת ביטוח, מזכיר, ספרן, משרת בבית עשירים, פועל במפעל גומי ופועל במבשלת שיכר. החוויות שספג הידהדו בכתביו: כך, לדוגמה, ניסיונו כמשרת סיפק חומרי גלם ל"עוזר לכל עת" מ-1908, רומן שגיבורו הוא צעיר הבא לעבוד אצל מהנדס עצמאי בוויילה שלו סמוך לציריך ונהפך למזכירו ומשרתו לכל דבר ועניין; ואילו "יאקוב פון גונטן" מ-1909, רומן ריאליסטי הרבה פחות מקודמו, מתבסס בחלקו על חוויותיו של ואלזר בבית ספר למשרתים בברלין, שחניכיו לומדים כיצד יש לשרת ולציית כהלכה.

שמונה השנים שבילה בברלין, בין 1905 ל-1913, היו לא רק שנים פוריות בעבורו, אלא גם תקופה שבה זכה למעמד נאה בחוגי הספרות. אולי יותר מכל מעידה על כך העובדה שכאשר פירסם קפקא ב-1913 את ספרו הראשון, "פרקי התבוננות", היו מי שתהו אם מדובר בספר שוואלזר כתב בשם עט, ומוסיל אף טען כי הספר אינו אלא "מקרה פרטי של הטיפוס ואלזר". קפקא אכן הכיר היטב את הרומנים של ואלזר, נהג לקרוא מהם באוזני ידידו, מקס ברוד, ונראה שאף הושפע מהם במידה מסוימת.

ואולם, בשנים שלאחר מכן דעך כוכבו של ואלזר והוא הלך ונשכח. המרמן מציינת באחרית דבר שהוסיפה לשני הרומנים בתרגומה כי ואלזר, "בניגוד למה שאפשר להסיק מהכרזתו הפזיזה של מוסיל, לא זכה בעצם מעולם לקהל קוראים רחב, מבין ואוהב, גם לא בימים שפירסם את ספריו (...). חוץ מפרסום חולף שקנה לו, ניתנה לו בדרך כלל רק תשומת לב מעטה, ויצירתו, כמוה כאישיותו, עמדה כמעט תמיד בשולי שוליה של הפעילות הספרותית. איש בודד היה רוב ימיו, תמהוני וזר, וכמוהו גם כתיבתו".

לדבריה של המרמן, הקושי בהתקבלות יצירתו נעוץ בין השאר בכך ש"לא היה אפשר לשעבד את תכונותיה המבניות והלשוניות המיוחדות למערכת סמלים חובקת זרועות עולם. יצירתו אינה מציעה שום אחיזה למי שמבקש לכפות עליה הר של סמלים אוניברסליים, אלא מאלצת את הקורא להלך צעד-צעד בתוך הפרטים הקטנים הבונים את עולמה וסגנונה".

ההכרה בגדולתו של אמן הפרטים הקטנים התעכבה זמן רב, עד שנות ה-70. מאז, שלושת הרומנים שפירסם בימי חייו ראו אור מחדש ותורגמו לשפות שונות; הרומן "השוודד" מ-1925, שנמצא בעיזבון, פורסם בראשונה, והשפע העצום של קטעי הפרוזה שלו כונס ב-26 קבצים. בנוסף, בשנה שעברה נחנך בברן מרכז רוברט ואלזר, הכולל את ארכיונו של הסופר ומרכז מבקרים לזכרו.

כתביו גם זוכים לעיונים מחקרניים רבים. זבאלד, לדוגמה, מצא קווי דמיון בין ואלזר ובין גוגול, מפני ששניהם כתבו באופן אסוציאטיבי ואבסורדי, מבלי להתחייב לעלילה מרכזית. הסופרת והתיאורטיקאית האמריקאית סוזן זונטג, שהגדירה את ואלזר "סופר נפלא ושובר לב באמת ובתמים", סברה כי אפשר להשוות אותו לכמה יוצרים: "הוא פול קלי בפרוזה - מבחינת שבריריותו, ערמומיותו והיותו רדוף-רוחות; ערבוב של (המשוררת והסופרת הבריטית) סטיבי סמית ושל בקט, אבל בקט מלא הומור ומתוק; החוליה החסרה בין קלייסט ובין קפקא".

עם זאת, זונטג הזהירה מפני היאחזות בהשוואות, שכן אלה פוגעות באידיאולוגיות הבהוקת של ואלזר. במבוא לקובץ סיפורים פרי עטו שפורסם באנגלית היא כתבה כי הן ברומנים והן בפרוזה הקצרה שלו, ואלזר מצייר מיניאטורות ומכריז על דבקותו באנטי-הרואיות, במוגבלות ובצניעות. לדבריה, "הליבה המוסרית של יצירת ואלזר היא הסירוב לכוח ולשליטה. אני רגיל - כלומר, אני אף אחד - מצהיר הטיפוס הוואלזרי האופייני".

ואמנם, נדמה כי חלק מהעניין המאוחר ביצירתו נובע מדרך התבוננותו באדם המודרני. קרוב לוודאי שכתביו של ואלזר אינם מוזכרים בקורסים ללימודי אסרטיביות, בתדריכים של מאמנים אישיים או במצגות של יועצי מיתוג ושיווק. במובן רחב, הם חותרים תחת מושגי האינדיבידואליות של העידן המודרני: גיבוריהם אינם שואפים להגשמה עצמית אלא לביטול עצמי, והם מעדיפים התגמדות על פני העצמה.

"יש הרבה מאוד עבדים בינינו, בני האדם המודרניים, החכמים המחוכמים והשחצנים. אולי כולנו, כל

בני התקופה הזאת, דומים לעבדים", תוהה יאקוב פון גונטן ברומן הנושא את שמו. בדומה לו, גיבור "עוזר לכל עת", הנקשר אל החיים בוילה של אדוננו, מהרהר: "אדם כבול וקשור למקום כלשהו, יש שכבילותו חמימה ועשירה ברזים ענוגים יותר מן החירות הפתוחה, המניחה את כל הדלתות והחלונות של העולם פתוחים, ובמרחביה הבהירים אוחד את הבריות במהרה קור עז או חום מעיק".

אותה כמיהה "להיות קטן ולהישאר קטן", כפי שהיא מנוסחת בפיו של יאקוב פון גונטן, עוברת כחוט השני ביצירותיו של ואלזר. אבל באופן פרדוקסלי, היא אינה מוכפפת למוסדות ולמנגנונים שהיא סרה למרותם לכאורה, אלא בונה תחתיהם גשרים לחירות אינדיבידואלית אחרת, סרבנית ומרדנית בדרכה. הסופרת לאה איני עמדה על כך בסדרת רשימות שהקדישה לאחרונה לוואלזר במדורה "מועדון קריאה" במוסף "ספרים" של "הארץ". לדברי איני, הפקיד-העבד של הזמן החדש, כפי שהוא מתואר על ידי ואלזר, "מצויד במנגנון להשמדה עצמית: מצד אחד, כולו זעקה עיקשת לעצמאות; מצד אחר, הוא מתעקש לממש את עצמאותו בתוך-ומתוך השתעבדות".

גם הסופר הדרום-אפריקאי ג'יימס קוטזי, זוכה פרס נובל ב-2003, הדגיש את הקטנות האופיינית לדמויותיו של ואלזר. במאמר "גאוניותו של רוברט ואלזר", שפורסם בשנת 2000 ב"ניו יורק ריווי אוף בוקס", הזכיר קוטזי את התרשמותו של ולטר בנימין, ולפיה הדמויות של ואלזר משולות לגיבורים מעולם האגדות, שעם סופן של האגדות נאלצים לחיות בעולם האמיתי. לדעתו של בנימין, אותן דמויות, שניצלו מהשיגעון ומהכישוף, חייבות לצעוד בזהירות, לנוכח חששן ליפול שוב אל עולמן הקודם.

הקבר האצילי ביותר

"להיות גלמוד: חרדה קפואה ומוצקה כברזל, טעמו המוקדם של הקבר, מבשרו של המוות חסר הרחמים. הו, מי שבעצמו בודד, בדידותו של אחר לא תהיה זרה לו" (שם, מתוך הסיפור "גברת וילקה")

הבדידות היתה בת-לוויה כמעט קבועה של ואלזר במשך חייו הבוגרים, והצטרפו אליה מצוקות ופחדים רבים. הוא סיפר כי כאשר חי בברן, היה שומע קולות באמצע הלילה ובעקבותיהם היה יוצא לצעדות ארוכות. בסוף שנות ה-20 הידרדר מצבו הנפשי ובעקבות דיכאון קשה, התקפי הזיות וניסיונות התאבדות החליט ב-1929 לאשפז את עצמו, בעידודה הנמרץ של אחותו ליזה. במוסד לחולי נפש אובחנה אצלו סכיזופרניה. בארבע שנות אשפוזו בברן המשיך לכתוב, אבל החליט לחדול מכך לאחר שנכפה עליו המעבר למוסד בהריזאו.

קשה שלא להרהר בעיתוי שבו בחר ואלזר לחשות, מפני שהשתתקות של אמן או איש רוח, מרצון או מכפייה, היתה לחזון נפרץ במרכז אירופה החל באותה שנה, 1933. ואף על פי שוואלזר לא היה סופר פוליטי במובן הצר של המושג ובכתביו אין כמעט דהודים ישירים למאורעות הפוליטיים של זמנו (אם כי יש בהם עיסוק בסוגיות מוסריות), אפשר לפרש את בחירתו להחריש כביטוי לא רק למצוקות אישיות, אלא גם לרוח התקופה. זו היתה לכל הפחות דעתו של ואלזר עצמו, שאמר לזליג באחת משיחותיהם כי העולם שלו נחרב על ידי הנאצים. זבאלד טען בהקשר זה כי אילו המשיך ואלזר לכתוב, לא היה מתאפשר לו לפרסם את יצירותיו ברייך הגרמני אחרי אביב 1933.

גם אחרי שהפסיק לכתוב שמר ואלזר אמונים לתחביב אחר שלו: שוטטות. הוא הרבה לערוך טיולים רגליים ארוכים באופן ההולם את השוטטות המחשבתית בכתביתו, שנעה ללא הרף בין אסוציאציות וכוללת לא מעט פיתולים, סתירות ופרדוקסים. הוא המשיך בשיטותיו עד אחרון ימיו: הוא מת בטיול

בשלהי דצמבר 1956 וגופתו נמצאה בחג המולד מוטלת בשלג. אלבלך מציינת כי ברומן הראשון של ואלזר, "האחים טאנר" מ-1907, מופיעה סצינה שכמו מנבאת את נסיבות מותו של המחבר: הגיבור הראשי של הרומן, סיימון, מוצא את אחד מגיבורי המשנה, סבסטיאן, מוטל מת בשלג, ואומר כי סבסטיאן בחר לעצמו את "הקבר האצילי ביותר".

אלבלך, שכתבה אחרית דבר לקובץ הסיפורים החדש, אומרת כי בחרה לכלול בו ייצוגים מכל התקופות בשלושת העשורים היצירתיים בחייו של ואלזר. הטקסט המוקדם ביותר בספר הוא "החיבורים של פריץ קוכר" מ-1904, המביא את חיבוריו של נער בבית ספר תיכון, והמאוחר ביותר הוא "הבחורה" מ-1932-1933, שהגיבורה שלו יושבת על ספסל בשדרה עירונית וממאנת להיענות להצעותיהם של עוברי אורח להתחבר עמה. היא מעדיפה את הישיבה הדוממת על ספסל, לבדה.

לנוכח טיבה של הכתיבה הוואלזרית, קשה לתמצת את עלילות הסיפורים ולא תמיד קל להבינם. אולי אין צורך בכך כי "בין שמדובר בספרים ובין באנשים, הבנה מושלמת, יותר משהיא נראית לי פורייה, נראית לי לא מעניינת", כפי שכתב ואלזר ב"המאמצים שלי". ובכל זאת, ברגעיהם היפים סיפוריו מצליחים לגעת בחומרי הנפץ של הנפש האנושית ולטעת תחושה עמומה-בהירה, כמו זו שהוא עצמו תיאר ב"עוזר לכל עת" דווקא ביחס לביקורו המדכדך של פקיד מטעם ההוצאה לפועל: "כשהיית מוצא עוז בנפשך להתבונן בפרצופו הנעול והלחוץ והמסומר של האיש הזה היתה אוחזת אותך צמרמורת ושלא מרצון היית מדמה לעצמך שיד הפורענות הקרה כקרח נגעה בך וליטפה אותך".